

Opponensi vélemény

Z. Karvalics László *A hosszú huszadik század – közelítések egy termékeny történeti narratívához*

című akadémiai doktori értekezéséről

Z. Karvalics László programadó munkának szánta szintézisét. Munkája az elmúlt 150 év történelmének, átértelmezésére, szakmánkról alkotott nézeteink újragondolására vállalkozik. Bár arra hivatkozik, hogy nem helyettesíteni, hanem kiegészíteni akarja a fősodrású történeti elbeszélésmódokat, az általa „hagyományosnak” tekintett történetírás kritikáját is megfogalmazza: “A társadalom-és bölcsészettudományok közül ezért különösen nagy a történettudomány felelőssége, mert leegyszerűsítő, féloldalas, elégtelen, népszerűség-hajhász magyarázatokat kibocsátva vagy ezekkel nem megfelelő módon vitába bocsátkozva könnyen nyit utat a naiv, történelmietlen, vagy valamilyen ideológia szolgálatába állított nézeteknek. S mindeközben nem láttatja meggyőzően azt, ami egyébként lehetséges. Választható. Tervezhető, célul kitűzhető, megvalósítható.” (197) Nézőpontja a „long durée” szemlélete: a szilárd támpontot kínáló *forrásoktól eltávolodva* lehet és kell rekonstrukcióra vállalkozni. (3) Karvalics implicite elutasítja a történetírás és a szépirodalom közötti párhuzamot és a történetírás tudományként történő meghatározása mellett tör lándzsát. Mint írja, „A társadalmi makroevolúciós nézőpont... a világtörténeti folyamat általános törvényszerűségeire, szabályos és ezért felismerhető és azonosítható sajátosságaira érzékeny...”. (26) Ideálja a biológiai rendszerek egyensúlyi mechanizmusainak helyreállítási és megújulási folyamatai: “A 19. század kontrollforradalmának természete kétségkívül megragadható a technológiai és gazdasági meghatározók villámgyors változásainak komplexumaként. Azon mechanizmusok összességüként tehát, amelyek magasabb szinten oldják meg az információk összegyűjtését, tárolását és megosztását, amelynek révén formális vagy programozott döntések képesek a társadalomalkotó individuumok és csoportok viselkedését befolyásolni és a megingó egyensúlyt helyreállítani.” (kiemelés az eredetiben) (71)

Valamikor a pályám kezdetén – ami nem most volt – büszkén adtam egy nagyra tartott professzorom kezébe akkor készülő tanulmányom. Titkon dicséretet vártam tőle, esetleg fimomításra irányuló útmutatást. Nem ez történt. „Nem derül ki, miért is tartottad eléggé fontosnak a történetet amit megírtál. Ami neked fontos, nem biztos, hogy mások számára is releváns.” Ezek a szavak csengenek a fülemben azóta is, ha gondolataim írásba foglalni igyekszem és ezek jutottak eszembe amikor Z. Karvalics László nagyszabású munkájához hozzáfogtam. Hiába kerestem a fogódzót, hogy a számomra idegen szavakkal, fordulatokkal alaposan megspékelt szöveg megírásakor a szerző pontosan mit is akart olvasói tudomására hozni. Két fő oka lehet, ha az ember nem tudja követni az olvasottak gondolatmenetét. 1. Nem kellően felkészült arra, hogy az elmondottakat befogadja. 2. Az általa olvasott mű szerzője nem fordított elégséges figyelmet arra, hogy az olvasónak közérthetően adja át mondandóját. Utóbbinak két forrása lehet: a. gondolatait csak a beavatottak szűk körével gondolja megosztani. b. Mondandója nem kellően kiérlelt, vagyis nem tudja pontosan, hogy mit akar elmondani.

Jelen bíráló e két kategória közé helyezi magát. Nem vagyok felkészült a szerző által képviselt diszciplínában. Egyben határozott benyomásom, hogy a túlírt mondatok, a nem kellően átgondolt szerkezet, a szakzsargon túlhangsúlyozása a kiérleltség hiányára is utal.

Z. Karvalics tisztában volt azzal, hogy az általa használt fogalmi apparátus értelmezése nehézséget fog okozni az olvasó számára, ezért a fogalmi apparátus egy részét igyekezett elmagyarázni – más kérdés, hogy ezekkel sem leszünk sokkal okosabbak. Világosabb a fogalmak kifejtése a tézisekben, jobb lett volna, ha azt emeli át a szerző a disszertációba, lehetőleg az elejére. Az 58-ik oldalig kell várni, hogy kiderüljön a szerzői szándék: “Egyszerre kívánom bizonyítani egy történetírói tárgy (a hosszú huszadik század) és egy nézőpont (a kontroll történeti kontextus) létjogosultságát, úgy, hogy nem azonnal a tárgyat és a nézőpontot kiteljesítő szintézist teremtem meg... Egy később még sokféleképpen bővíthető bemutatását kívánom adni annak a folyamatnak, amelynek fordulatait és összefüggéseit a kontrollstruktúraváltás „nyelvén” elbeszélve a köztörténetből jól ismert eseményekhez egységes és új magyarázó-értelmező keretet lehet teremteni: ez a *kis számú kontrollstruktúraváltásokkal leírható társadalmi makroevolúció*, amelynek a hosszú huszadik század egy sok szempontból különleges szakasza.” A szerző megközelítése szándéka szerint nem leváltja a hagyományos narratívákat, hanem „kiegészíti őket.” Be kell vallanom, hogy Z. Karvalics magyarázata ellenére sem vagyok pontosan tisztában azzal, hogy mit akar elmondani a könyv: „A kontrollválság kontroll forradalom összekapcsolása annak végső okát értelmező társadalmi makroevolúciós mintázatokkal.” Mire vonatkozik az „annak” és mit jelent a társadalmi makroevolúciós mintázat? Mihez jutunk el tehát, és hogyan? Ha jól sejtem, Z. Karvalics gondolkodása teleologikus: a történelemnek célja van, ahová óhatatlanul el kell jutnia. A fejlődést stádiumainak leírására használt korábbi kategóriákat: feudalizmus, kapitalizmus stb. újakra akarja cserélni, ám a ciklikusságot és az előre mutató fejlődést megtartja, a társadalom ellenőrzésének és a csoportméretek, komplexitások változásainak kimutatásával. Ennek megfelelően a szerző az eddig megszokott korszakolások helyett új rendező elvet és új korszakhatárokat kínál: a rövid huszadik század helyett a hosszú huszadikat, elválasztóvonalnak pedig az információs forradalmat, amely új (világ)társadalomszervező erőként lép elő.

Sokat segített volna, ha a szerző már a kezdet kezdetén példákkal illusztrálva pontosítja, hogy mit ért alatt a fogalmak alatt: kontroll, csoporttranszformáció – melyek köré épül a dolgozat. Téziseiből megtudjuk, hogy a kontroll alatt irányítást kell értenünk. Lehet valóban ez is, de az angolból átvett kifejezés az eredetiben jelenthet ellenőrzést, sőt, a hatalom, illetve a hatalom gyakorlásának fogalmával is azonosítható. Ezekre a szemantikai lehetőségekre érdemes lett volna kitérni.

Érthető a szerző törekvései, hogy kutatási eredményeit a nemzetközi és a hazai szakirodalom eredményeiből eredeztesse. Z. Karvalics olvasottsága lenyűgöző. Olvasóként úgy éreztem, hogy a kevesebb talán több lett volna, a számtalan mű ismertetése mintha elvonta volna a figyelmet a vezérfonaltól, a könyv mondandójától. Csak kapkodtam a fejem egyik nagynevű tudóstól a másikig, miközben az idézetek tömkelege mintha maga alá temette volna a disszertációt. Mintha szakirodalmi ismertetőt olvastunk volna. Nehéz értelmezni a számtalan dőlt betűvel jelzett kiemelést, amely kissé tankönyvszerűvé teszi az olvasmányt. Mintha a szerző sem lett volna biztos abban, hogy mondandója követhető.

Z. Karvalics László érvrendszerében belső ellentmondást érzékelek. Módszerét a történelmi determinizmus jellemzi, biológiai és társadalmi értelemben egyaránt. Az egysejtűek genetikai kódja, mely a szervezet egyedfejlődését és evolúcióját is meghatározza, a gazdasági tevékenység, a társadalomszervezés ciklikus értelmezése, amely nem hagy teret a szabad akaratnak és a kontingenciának sem. Ugyanakkor programadó dolgozat is, hiszen a determinista elméleteket jellemző progresszió ideálja mintha teret engedne az egyéni cselekvőképességeknek is: a jövő tervezhető és megvalósítható.

A kötetben foglalt táblázat az interdependenciák révén a „világtársadalom” eljövételét jósolja. Van azonban egy tér, amely kívül esik a strukturált kormányzáson, és pedig a nemzetek közötti kapcsolatok rendszere, melyet Hedley Bull találóan anarchikus társadalomnak nevezett, és melynek az elméleti modellbe való intergrálására a szerző nem tett kísérletet. Tekintve, hogy a szerző a hagyományos, nemzeti kereteket meghaladó szemlélettel közelít a makrorendszerhez, indokoltnak tartom, hogy magyarázatot adjon erre, különösen annak fényében, hogy a nemzetek közötti politikát a legjobb esetben is önszabályozó rendszerként lehet leírni. Ha a táblázatot nézem, nem értem, miért maradt ki a nemzetállami szint a rendszerszintek közül. Nincsen pontosan meghatározva az sem, hogy mit ért a szerző a birodalmi szinten? Ehhez kapcsolódik a következő nem kellően körülírt probléma: a földrajzi kiterjedése és az ehhez kapcsolódó aszinkronitás. Amikor a huszadik század kezdetét a „nagy meggazdagodáshoz” kötjük, vajon nem csak a világ néhány gazdaságilag legfejlettebb államáról beszélünk (és most felejtjük el egy pillanatra azt, hogy még ezekben is jelentős eltérés mutatkozott és mutatkozik ma is az egyes társadalmi rétegek között), nem tagadva, hogy ezekben az államokban valóban korábbinál szélesebb tömegeket érintett a gazdasági fejlődés? Lehet, hogy nagyon rosszul értem Z. Karvalics László mondandóját, de a bürokratikus kontroll – irányítás, hatalomgyakorlás – egyazon, nemzeti keretek fölött működtette az önmagát bezárt Szovjetuniót és mondjuk Nagy-Britanniát? És akkor még nem említettem a nemzeti szocialista berendezkedésű Németországot vagy a fasiszta Itáliát. A szerző esettanulmányokkal igyekszik alátámasztani elméleti modelljét, mégis a minta érdeklő, inkább az általános megragadása, semmint az egyedi. Az általánosítás igénye sokszor a gondolat átadásának a rovására történik. Csak néhány példa:

“Amikor ezt követően a megszilárdult formákkal privát eseményterekben szembesülő egyes aktorok viselkedését úgy értékeljük, hogy a „kapitalizmus fenntartásán” munkálkodnak, azok valójában nem a kapitalizmust magát kívánják erősíteni és újratermelni, hanem saját egyensúlyi szerkezeteiket: csak sok esetben erre akkor nyílik a legjobb esélyük, ha a kontrollhatások terén belül nem keresnek alternatívát a kapitalizmus fogalma alá sorolt cselekvőhálózati konglomerátumnak az eseménytérben megnyilvánuló komponenseihez képest – hiszen azok életképességét korábbi problémamegoldásaik ereje igazolja.” Hasonlóan nehézkes a következő mondat:

“A növekedés dinamikája a szabványosítás felé tolja az egész rendszert: *a sántávolság standardizálásának* históriája tökéletesen illusztrálja, hogy nem valamiféle kibernetikai tervezettség vagy hatalompolitikai intencionalitás munkál mögötte, hanem pusztán emergenciacsatornák felfejtésükig rejtélyesnek tűnő világa, amely mindenkor (lokális) kontrollmixeket alakítva olyan makrostruktúrát hoz létre, amely aztán átrendezi az alacsonyabb rendszerszintek áramlásait is.” Vagy: „Érvényes beszéd mód lehet ugyanazt a fogalmat használni különböző tartalmak elnevezésére. Miért ne lehetne azonos időbeli lefutás mintázata eltérő témaszélességeknek?”

A nehezen értelmezhető mondatok sokaságán túl a szerző néhány megállapítása elnagyoltnak tűnik. Megállapítja, hogy a szegénységküszöb csökkenése az információs társadalom születése „körül” gyorsul fel, másutt pedig, hogy az életkilátások szédületes emelkedése és a meggazdagodás nagy hulláma „egybeesik” az információs társadalom születésével. Egyrészt: hogyan lehet egy ezekhez fogható fejleményeket pontos dátumhoz kötni? És kell-e? Mi az, hogy egybeesik? Korreláció, vagy ok-okozati összefüggés áll fenn? És a világ mely tájaira igaz ez a megállapítás? És ha más változókat veszünk figyelembe? Mezőgazdasági technológia? A világkereskedelem felszabadítása? Esetleg az orvostudomány fejlődése?

A disszertáció legjobban sikerült részei közé tartozik a gőzgép kontrolltörténete. Ennél a résznél vált a legvilágosabbá a szerző mondandója: a technika- és gazdaságtörténet, a bürokratikus irányítás átalakulásának egymásra hatása. Érdeemes lett volna ezt a részt kiemelni és előre hozni. Kérdés azonban, hogy nem „arisztokratikus” rendszerekben nem fordulhatnak, fordulnak-e elő hasonló anomáliák? Hasonlóan jól sikerült – tartalmilag és nyelvi megformálásában is - a csatornaépítés, vízgazdálkodás, a munkaerőpiac és a demográfiai növekedés összefüggéseinek kimutatása.

Problematikusnak érzem a német egyesítés jelentőségét az új állam irányításának egységesítésével magyarázni. „A német egység eközben úgy valósul meg,” érvel a szerző, „hogya... azonnal a bürokratikus kontroll erőit rendelje maga mögé – és kapjon tőle szárnyakat, hatalmas belső piacot, erős államot és innovatív ipart. Ezért lehet Német Birodalom a bürokratikus kontroll kiépítésének európai zászlóshajója, és 1871-es létrejötté így esik egybe a hosszú huszadik század kezdetével. ... A kontrollforradalommal azonban a bürokratikus elv és gyakorlat – az információtechnológiai innovációknak köszönhetően – a hivatali-adminisztratív mikrokörnyezetből „kiszabadulva” a társadalom minden pontját átjáró alapvető meghatározottsággá lép elő. Ez adja a jelentéstöbblet értelmét és magyarázza Max Weber központi állítását is, hogy „a társadalmi rend a bürokratikus berendezkedés révén lesz érthető.” (73) Vajon lehet-e ezzel az egyetlen tényezővel megmagyarázni, hogy Németország a világpolitika, az ipari fejlesztés és tudományosság kulcs szereplője lett néhány évtized alatt? Fontos volt-e a bürokratikus átalakulás vagy alapvető?

Szinte elsikkad a szövegben az arra vonatkozó megállapítás miszerint a huszadik század világháborúit, éhínségeit, túltermelési válságait „irányítási diszfunkciók” okozták. Idézem a szerzőt: „Eközben azonban a technológia-alapú civilizációs környezet-alakítás is olyan szintet ért el, ami a kontrollstruktúra elemeinek szakadatlan átrétegződése miatt visszatérő adaptációs nyomást helyezett a részrendszerekre, fokozatosan halmozva fel *akut, megoldatlan problémákat és egyre több irányítási diszfunkciót* (mint például a huszadik század világháborúit, hatalmas éhínségeit, túltermelési válságait és pénzügyi kríziseit, az egyenlőtlenségi olló nyitását).” (86) Mindez azt sugallja, hogy minden ember által okozott katasztrófának a huszadik században egyetlen közös oka van. Ahhoz, hogy ezt elfogadjam meg kell kérdőjeleznem mindazt, amit a múlt megismeréséről gondolok: hogy emberi beavatkozásnak nincsen jelentősége, hogy a történelem egyetlen mederben folyik. A fegyveres konfliktusok mintegy kódolva vannak, hacsak nem sikerül valamikor a fejlődés magasabb fokára jutnunk. Z. Karvalics már eleve felmentette magát a bizonyítás kényszere alól, amikor azt állította, hogy meg kell szabadulnunk a történeti források

béklyójától. Holott a tudományt a bizonyítás kényszere különbözteti meg a képzelettől, semmi más. Nem tudom, a szerző végiggondolta-e állításának implikációit. Ha ugyanis eszemefuttatása érvényes, értelmét veszti a tudományos kutatás, az egyedi felderítésére vonatkozó erőfeszítés, hiszen mindennek csak egyetlen oka lehet még akkor is, ha az ok túlságosan általános ahhoz, hogy meggyőzően kimutassa egy történelmi esemény okát. „Hagyományos” történelmi kutatások mutatták ki, hogy a három– hatmillió ember halálát okozó ukrajnai éhínséget nem elsősorban természeti katasztrófa vagy a szovjet politikai vezetés kudarca okozta, hanem emberi szándék. Nem tartom túlságosan meggyőzőnek azt a “más” történészekről vett állítást – bizonyítandó, hogy csak magasabb rendszerszinről érthető meg a lokális változás – miszerint az angol ipari forradalom nem lett volna elképzelhető a nyugat-indiai cukor nélkül. Mi történt a birkákkal? Józan ésszel elképzelhető-e, hogy az angol munkás kalóriaigénye az egyetlen magyarázata egy olyan összetett történelmi eseménynek, amely megváltoztatta a történelmet? E. H. Carr elmékedése a történelmi kauzalitásról jut eszembe: a cigarettavásárlás nem szokott közúti balesetet okozni. Nem akarom szaporítani a szót. A rakétatechnológia esetleges postai alkalmazása – melynek ideje máig nem jött el – aligha lett volna elégséges motiváció arra hatalmas szellemi és anyagi erőfeszítésre, melyre ehhez szükséges volt. Prózaibb okra volt szükség, nevezetesen a katonai alkalmazás lehetőségére. Ez motiválta azt a három hatalmat, amely kidolgozta és rendszerbe állította: Németország, az USA és a Szovjetunió. Később a két világhatalom között zajló hidegháborús vetélkedés adott lökést a rakétatechnológia polgári alkalmazásának.

Nem találok meggyőző bizonyítékot vagy érvet arra sem, hogy a tűzoltás az államhatalom kiterjesztésének eszköze lett volna, mint ahogy arra sem, hogy az élelmiszer szállíthatósága és tárolhatósága csak a profitérdek miatt került volna előtérbe az aromával szemben. Nem játszott vajon szerepet a demográfiai robbanás, a megnövekedett igény az egészséges életmód iránt?

Z. Karvalics külön fejezetet szentelt az első világháborúnak annak az egytényezős, célelvű tézisének a bizonyítására, hogy a bürokratikus kontroll történelemformáló szerepet játszik. “Nem könnyű megmagyarázni,” írja, “hogyan sikerült belerohanni egy olyan háborúba, amelyet az érintettek inkább elkerülni szerettek volna. Be is látjuk, hogy természetesen számtalan diszfunkció nehezítette a nagyhatalmak információszerzési, továbbítási, értékelési, döntési és cselekvési mechanizmusait, a legkiemelkedőbb katonai vezetők sem látták előre a harcmodor és a tüzérő változásainak stratégiai következményeit hagyományos szemléleti-percepciós kereteik alkalmatlanságát, de *a lényegi gondot a válságot kezelni képes makroszintű kontrolltechnikák hiánya jelentette: egyszerűen nem léteztek még a megfelelő egyeztetést és koordinációt biztosító platformok. Ennek híján a gyors döntések kényszere alatt mindegyik résztvevő ugyanolyan reflexek és mintázatok mentén cselekedett. Az emberek mögött kirajzolódnak a mélyebb, strukturális meghatározottságok, a birodalmak csoportformálódási folyamatának zavarai.*”

Marc Trachtenberg az első világháború kitörésének négy fő értelmezését különítette el.

1. Németország szándékosan robbantotta ki a háborút (Fischer német történész nyomán).
2. Senki sem akarta a háborút, de az osztrákok és a németek mindenképpen le akartak számolni Szerbiával, a franciák és az oroszok mindenáron meg akarták akadályozni ebben. Ausztria és Németország kompromisszumképtelen álláspontot képviselt annak tudatában, hogy ez nagy valószínűséggel háborúhoz vezet Oroszország és Franciaország ellen. Ha mindenképpen háborúzni kell, miért ne most?

3. Akarati tényezők. Kiemelik a téves politikai számítások, a téves helyzetértékelés, a félreértés szerepét, valamint a válsághelyzet dinamikáját, ahogy a kibontakozó válság a maga logikája szerint alakul. Ahogy a tétek növekedtek, a felek egyre mélyebbre merültek a válságban és *egyre nehezebbé vált, hogy kiszálljanak belőle*. Mindez azt jelentette, hogy a felek olyan álláspontba ásták bele magukat, amelyet nem foglaltak volna el, ha előre látni lehetett volna, milyen irányba fejlődnek az események.
4. A nem szándékolt háború. Olyan, az emberi akarattól független tényezőkre helyezi a hangsúlyt, mint a katonai rendszer jellege. A háborús tervek merevsége, az offenzív hadműveletek vezető szerepe, a mozgósítás vagy akár a vasutak menetrendje, mind fontos szerepet játszottak, a polgári hatalom nem volt ura a katonainak. Ha ezek a tényezők nem álltak volna fenn, nem következett volna be a háború sem.

Trachtenberg álláspontja a második és a harmadik pont között kristályosodik ki, a feltárt iratok nem támasztják alá azt a nézetet, hogy Bécs és Belgrád konfliktusa strukturális problémák miatt eszkalálódott volna nem szándékolt világméretű konfliktussá. Elkerülhető lett volna, ha a válság szereplői nem tartották volna elfogadhatónak a háborút. Értették az eszkaláció dinamikáját és több ponton meg is akadályozhatták volna, ha ezt akarják. A szerző szerint „*a diplomácia kudarcot vallott, mert a diplomaták nem tanulták meg az elektronikus kommunikáció megnövekedett mennyiségét és gyorsaságát kezelni.*” Ha ez így is lett volna – de nem volt így – ez aligha lenne meggyőzőbb, mint A. J. P. Taylor tézise, miszerint a világméretű konfliktus gyökereit a vasúti menetrendekben kell keresni. Igazságtartalma van ugyan, de aligha perdöntő. Karvalics elemzése nem a háború okainak megfejtésére összpontosul, holott a disszertációban ezt ígéri, hanem átmenet nélkül a háború egy fontos, de nem sorsdöntő epizódját veszi górcső alá az információáramlás szempontjából. Elmondása szerint Helmut von Moltke vezérkari főnök feltárcsázta Maximilian Prittwitz tábornokot a kelet-poroszországi 8. német hadsereg főparancsnokát, és leváltotta. A hívást egy információs technológiai áttörés tette lehetővé. Idézem a szerzőt:

“Az eseménytörténetre szűkülő történetírás, legyen az had-vagy technikatörténeti, kevésbé érzékeny az információs folyamatvezérlésre épülő látásmódra. Hajlamos elfeledkezni arról is, hogy az eszközök nem önmagukban, csak kimeneteiken keresztül fejtenek ki hatást a rendszerre. Hogy a megszerzett információk sem önmagukban léteznek: nem lezárnak egy információs hurkot, hanem azonnal újat nyitnak. Hogy az információs kapacitás megnövelése a döntések támogatásán keresztül jut el a cselekvőképesség fokozásáig. Hogy a sikeres információs tevékenység végeredménye mindig adekvát beavatkozás a valóságba. Tannenbergnél a németek fölényét és sikerét nem a külön-külön vett eszközeinek hatékonysága, hanem *a saját belső állapotára, illetve a környezetként felfogott katonai helyzetre vonatkozó ismeretek feldolgozásának sebessége* adta: a szabályozások és visszacsatolások bonyolult hálózatában a német hadsereg (a kezdeti diszfunkciók ellenére is) *rendszerként viselkedett hatékonyabban.*”

Akár igaz is lehet, de csak részigazság. A clausewitzi *fog of war, nebel des krieges* ma is érvényes, még az orosz-ukrán háborúban is. A tannenbergi győzelemhez az orosz hadvezetés, Szamszonov és Rennenkampff bizonytalanságára is szükség volt, valamint Ludendorff hadvezetési képességeire. És az első világháború nem Tannenbergnél és még csak nem is a keleti fronton dőlt el. A Schlieffen-terv kudarcot vallott – ha valamit érdemes lenne rendszerelméleti szempontból megvizsgálni, akkor ez a kudarc az – részben pontosan Moltke hadvezéri hiányosságai miatt. De nem ez volt a döntő, hanem a stratégia. Hiába javasolta Falkenhayn, a leváltott Moltke utódja a békekötést az oroszokkal, hogy egy fronton lehessen megmérkőzni a nyugati hatalmakkal, a német vezetés elutasította ezt a megoldást.

A hírszerzés és az ahhoz kapcsolódó technológiai forradalom önmagában nem változtatott a történelem kimenetelén. Téved a szerző, amikor Eisenhower tételét idézi a katonai-ipari komplexumról. (178) Nem a tudományos- műszaki és katonai szempontok összehangolására utal, hanem a katonai és ipari lobby összefonódásáról, melyet egyesek mintegy háttér-erőként a fegyverkezés mozgatórugójának tartanak. Pearl Harbor előtt az amerikaiak elfogtak egy japán rádióüzenetet a váratlanul szánt támadás célpontjáról. Rooseveltt és az amerikaiak mégis "elaludtak." Nem a "cselekvések gyorsasága" (161-162) volt a döntő, hanem a japán terv taktikai, bár nem stratégiai zsenialitása. Az 1962-es kubai rakétaválság a szerző által az információs társadalomnak nevezett korszakban zajlott le. Nem a hírszerzésen, nem a kontrollon, nem a technikai feltételeken, hanem egyetlen ember józan ítélőképességén múlt, hogy nem lett belőle atomháború. A válság legjelentősebb történészt megkérdezték, vajon min múlt a világ sorsa. Válasza rövid volt és velős: a vak szerencsén.

Vajon ráhúzhatóak-e a múltra az élettan vagy fizika törvényszerűségei? Vajon jobban értjük-e, ha nagy rendszerek emberi beavatkozásokon túli működéseiként írjuk le a nehezen magyarázhatókat? Nem vész el a történelmi esemény megismételhetetlen egyedisége, ha mindenáron a szabályt keressük benne és kiiktatjuk az embert, mint szabad akarattal, döntési lehetőséggel rendelkező cselekvőt? Hatékonyabb-e egy olyan mindent átfogó elmélet, ami mindent meg akar értetni és semmi lényegeset nem magyaráz? Marx rendszere alulmaradt Adam Smith-ével szemben, mert az utóbbi az embert nézte.

Z. Karvalics László bevallotta „Periférikus tárgykörök jelentéktelennek tűnő darabjait ismerteti” és le akar számolni a tényekkel, egyedi eseményekkel. Nem ő az első. A jelentős francia történész, Fernand Braudel is el akart tekinteni tőlük azzal, hogy a múltat, a sorsot sokkal mélyebb szinten írják. Az események, a tények, melyeket el akart távolítani éppenséggel a modern kor legpusztítóbb háborúja és egyik legnagyobb katasztrófája, a holokauszt volt. Mindkettőt emberek okozták. Götz Aly német történész a holokausztot – a történelem egyetlen olyan politikáját, amely egy népcsoport totális megsemmisítését tűzte ki célul - azzal magyarázza: "az a dinamika, ami az áttelepítési politikából fakadt lényegi eleme volt a zsidók meggyilkolására vonatkozó döntésben... Nem született szándékolt döntés az európai zsidók szisztematikus iparosított legyilkolásáról." Eszerint 6 millió ember megölése csak nem szándékolt következmény volt a német bürokrácia által kitermelt politikának, nem játszott benne szerepet sem Hitler sem Himmler, sem a nácik gyűlöletpolitikája, az emberi erőszak és agresszivitás. Ahogyan nem arctalan bürokratikus folyamatok voltak felelősek a náci népirtásért, a sztálinista tömeggyilkosságok sem igazolhatók a modernizálás politikájával.

A jelentős kultúrtörténész, George Steiner T. S. Eliot korszakalkotó munkájára reflektálva megjegyezte: „a kultúra eszméjének és fogalmának megérzéséhez szükségünk van arra, hogy megértsük, amennyire csak lehetséges, az Európában 1936 és 1945 között lezajlott tömeggyilkosságok fenomenológiáját... Hogyan lehet, hogy mindössze három évvel az események után, miután nyilvánosságra hozták azokat a tényeket és képeket, amelyek minden bizonnyal megváltoztatták felfogásunkat az emberi viselkedésről, lehetséges volt olyan könyvet írni, amely egy szót sem szól erről? Ennek nyomán a kérdés, hogy lehet-e anélkül bármi érvényeset mondani a huszadik századról, ha hallgatunk annak kegyetlenségeiről? Az irodalomkritikus Lionel Trilling

figyelmeztetett, hogy “az érzékeny elme számára a nagy távlat a leghamisabb történeti szemlélet mert pontosan az érzékenységen akar túllépni – ha kellő távlatból szemléljük, mondja, a tetem és a levágott végtag már nem is látszik olyan rémesnek és végül értelmezhető minta válik belőlük.” A strukturalizmus számára az éhínség, a kulákok megsemmisítése társadalmi-gazdasági tényezők következménye, a népiirtás az iparosítás és államépítés komplex hálózata, nem pedig a kommunista eszmény nevében alkalmazott totális diktatúra. Mintha nem lenne választás jó és rossz között. „A modern idők mélységébe tekintve,” írj Gertude Himmelfarb, egyes „történészek nem vadállatokot látnak, hanem arctalan bürokratákat, nem halottakat, hanem statisztikát, nem szándékos brutalitást és gyilkolást... nem gulágot vagy gázkamrát, hanem katonai-ipari komplexumot... Talán mindez igaz, de nem a teljes igazság és még csak nem is az igazság leglényegesebb eleme.” A fontos nem azonos a lényeggel.

Ha az eljárási rend megengedné, azt javasolnám a szerzőnek, amit ilyenkor egy könyvnek készülő kézirat bírálója szokott: dolgozza át a kéziratát. A kezdetén térjen ki arra, hogy mit akar elmondani és tegye ezt közérthetően. A szövegben minden új lépésnél emlékeztesse az olvasót, hogy meddig jutottunk, hogy a mondandó vezérfonala követhető legyen. Reflektáljon a módszerre, különösen az esetlegesség, a véletlen elvetésének indokaira. Ha már mindenáron nehezen emészthető fogalmi apparátussal dolgozik, a kézirat elején szerepeljen azok példákkal megmutatott magyarázata. Legyen ez a magyarázat a jelenleginél átgondoltabb és világosabb. Gondolja újra a szövegben számos helyen szereplő leegyszerűsítő (redukcionista) értelmezéseket, különösen ott, ahol ellentmondanak a józan észnek. Fontolja meg a számtalan szakirodalmi kivonat ritkítását, koncentráljon az igazán lényegesre. Külön nem tértem ki a táblázatokra, de ezekben több ellentmondás is van, a periodizáció önkényesnek látszik. Mit jelent a monetáris vilárendszer? Milton Friedman nyomán kell érteni? Mit jelent a birodalmon belüli és közötti egyensúly? Mire alapozza? Mely birodalmakra gondol? Miért kerül az űrverseny az 1991-et követő korszakra, amikor ez inkább a korábbi korszakot jellemzi? És főleg, lehet ennyire önkényes egy korszak jellemzőinek megválasztása? Dolgoznia kellene az előadás módján, a bonyolulttól az egyszerűbbé, befogadhatóbbá.

Mindezt a szabályzat nem teszi lehetővé. Z. Karvalics László szemléletével nem értek egyet. Ennek ellenére úgy gondolom, hogy fontos hang, amivel vitázni kell és lehet. Hatalmas szintézis, sok éves gondolkodás, munka eredménye. Ezért a disszertáció nyilvános vitára bocsátását és az MTA doktora cím odaítélését javaslom.

Bloomington, 2022. április 11.

Borhi László

Az MTA doktora